

HARALDUR BERNHARÐSSON

## SKRIFANDI BÆNDUR OG ÍSLENSK MÁLSAGA

*Vangaveltur um málþróun og málheimildir*

### 1. Inngangur

GJARNNA ER HAFT á orði að íslensk tunga hafi lítið breyst í aldanna rás. Sú skoðun er hreint ekki ný; Arngrímur Jónsson lærði getur þessa til að mynda þegar í *Crymogæu* sinni 1609 (1985:96–105). Víst er að íslensk málþróun hefur verið tiltölulega hæg, ef mið er tekið af frændtungunum, og fyrir því eru vafalaust ýmsar ástæður, eins og Helgi Guðmundsson (1977) hefur reifað í grein sinni um ytri aðstæður íslenskrar málþróunar. En þegar heimildir um íslenska mál-sögu eru skoðaðar verður ekki betur séð en greina megi nokkrar sveiflur í málþróuninni, einkum í hljóðsögunni. Eðlilegt er því að spyrja hvort þessar sveiflur séu raunverulegar og hve vel málheimildirnar endurspeglar íslenska málþróun. Hverjar eru þessar málheimildir og eru þær allar jafn-áreiðanlegar?<sup>1</sup>

### 2. Hverjar eru málheimildirnar?

Allra fyrsta spurningin er auðvitað: Hverjar eru heimildirnar? Hvernig getum við fengið vitneskju um mál genginna kynslóða? Til þess eru fleiri en ein aðferð, en meginheimildir okkar eru að minnsta kosti fjórar (sbr. Hrein Benediktsson 1972:115–17; sjá einnig Kjartan G. Ottósson 1988): (1) Stafsetning fornra handrita. (2) Forn kveðskapur; þættir á borð við hrynjandi, rím og stuðlasetningu eru einkar drjúg heimild. (3) Samanburður: (i) annars vegar innri samanburður, þ.e. samanburður við önnur málstig sama tungumáls; (ii)

<sup>1</sup> Grein þessi er að stofni til fyrirlestur er ég flutti í málstofunni „Handritin og málsagan“ á Hugvísindafingi í Háskóla Íslands 3. nóvember 2001. Þátttakendum þar, einkum Stefáni Karlsyni, þakka ég gagnlegar umræður. Enn fremur þakka ég Stefáni, Kjartani Ottóssyni, Kristjáni Árnasyni, og ritstjórum *Griplu*, þeim Guðvarði Má Gunnlaugssyni og Sverri Tómassyni, fyrir gagnlegar ábendingar og athugasemdir við eldri gerð greinar þessarar; þeir bera þó vitaskuld enga ábyrgð á göllum sem enn kunna að finnast. Verk þetta var styrkt af Vísindasjóði Rannsóknarráðs Íslands.

hins vegar ytri samanburður, þ.e. samanburður við skyld tungumál. (4) Samtímalýsing á fornu máli, en þar ber auðvitað hæst Fyrstu málfræðiritgerðina.

Af þessum fjórum tegundum heimilda er hin fyrsta langríkulegust og aðgengilegust. Allmikið hefur varðveist af rituðu máli fornu og stafsetning er góð heimild um málkerfið, einkum beygingarkerfið og setningagerð; hún er einnig drjúg heimild um hljóðkerfið þó að ekki sé bein samsvörun á milli rit-tákna og hljóða og stafsetning fornra handrita jafngildi vissulega ekki hljóðritun. Á hitt ber þó að líta að stafsetningarkennsla var engin með samræmdum hætti, svo að menn viti til; stafsetning var ekki samræmd, þó að einhverjar ritvenjur hafi vissulega verið til. Stafsetning elstu íslensku handritanna er því í mörgu tilliti nær mæltu máli en stafsetning okkar nú á dögum og því um margt betri málheimild en okkar stafsetning.<sup>2</sup>

### 3. Hljóðsagan

Þegar litið er yfir íslenska hljóðsögu verður ekki betur séð en þar megi greina bæði umbrotatíma og tíma lítilla breytinga eða stöðnunar (sjá yfirlit hjá Birni K. Þórólfssyni 1925, Hreini Benediktssyni 1962, Stefáni Karlssyni 1989 og í ritum sem þar er vísað til).<sup>3</sup> Ef litið er til vitnisburðar stafsetningar sjáum við að þegar í elstu ritheimildum verður vart afkringingar *ø* og um og upp úr aldamótunum 1200 sjáum við breytingar á kerfi sérhljóða þar sem hið opna, kringda og langa *ø* byrjar að falla saman við *á* eða *ó* og enn fremur fer að bila aðgreining hinna stuttu *ø* og *o*. Á þrettánda öld gerist það einnig að *æ* og *ö* taka að renna saman og af stöðubundnum breytingum sem þá byrja má nefna breytinguna *vé > væ* í fáeinum orðum þar sem *l* eða *r* fór á eftir (*vér > vær*,

<sup>2</sup> Skólapiltar hafa auðvitað fengið tilsögn í stafsetningu og vísast hafa þeir haft önnur handrit til fyrirmyndar þegar þeir voru að byrja að spreya sig á ritun; reglur um stafsetningu hafa þó hvergi nærri verið svo fastmótaðar sem nú á dögum. Ekki hafa menn þó verið hugsunarlausir um þessa hluti, enda segist höfundur Fyrstu málfræðiritgerðarinnar hafa ritað oss Íslendingum stafróf „til þess at hógra verði at ríta ok lesa ...“ (sbr. Hrein Benediktsson 1972:208). Rök höfundarins fyrir stafsetningarreglum sínum eru ekki síst þau að ritað mál verði að vera skýrt og tvímælalaust og hann nefnir til að mynda lagaritun í því sambandi. Þess verður þó ekki vart í varðveittum handritum að tillögur höfundar Fyrstu málfræðiritgerðarinnar hafi fengið mikinn hlómgrunn, en stafsetningarreglum hans er hvergi fylgt til neinnar hlítar (Hreinn Benediktsson 1972:25–28; sjá einnig Stefán Karlsson 2002:834).

<sup>3</sup> Í yfirliti því sem hér á eftir kemur er aðeins tæpt á helstu atriðum hljóðsögunnar og höfuðáhersla lögð á þær breytingar sem sjást í stafsetningu (þó að fáeinar aðrar séu nefndar). Yfirlitinu er ekki ætlað að vera tæmandi, en auk þeirra rita sem getið er að ofan má nefna mállys-ingar eftir Jón Helgason (1929), Oskar Bandle (1956) og Stefán Karlsson (1982).

*vélindi* > *vælinði*), önghljóðunina *k* > *g* (*ek* > *eg*) og *t* > *ð* (*farit* > *farið*) í bakstöðu og lokhljóðun óraddaða, tannmæltá önghljóðsins *p* á eftir *k* og *p* (*vakpa* > *vakta*, *kip(p)þi* > *kip(p)ti*). Þá tekur *g* að falla á eftir löngu sérhljóði eða tvíhljóði og á undan *j* (*fleygja* > *fleyja*) og um 1300 eða ef til vill lítið eitt fyrr fer stoðhljóðsinnskot að láta á sér bera (*fagr* > *fagur*, *fegrð* > *fegurð*). Þessar tímasetningar sem hér eru nefndar eiga við fyrstu dæmi um breytingarnar en vitaskuld hafa þær ekki gengið yfir landið allt í einu vefangi heldur hafa mjög margar þeirra ugglaut verið mállyskubundnar um lengri eða skemmri tíma. Mállyskumun er þó í flestum tilvikum afar erfitt að greina í málheimildum en þess er þó helst kostur í bréfum sem unnt er að staðsetja og tímasetja.

Á fjórtánu öld dregur enn frekar til tíðinda og þar kveður mest að staðbundnum breytingum ýmiss konar. Af sérhljóðabreytingum má nefna tvíhljóðun langra fjarlæggra og miðlæggra sérhljóða (sem sést að vísu aðeins að hluta í stafsetningu) og tvíhljóðun einhljóða á undan *ng* og *nk*. Þá tók hljóðasambandið *vá* að þróast í *vó* og síðar *vo* (*vád* > *vóð* > *vod*). Í fáeinum orðum einhljóðast *au* og verður *ö* (*sjau* > *sjö*, *tvau* > *tvö*, *lauðr* > *lödrr*), en þessi einhljóðun *au* varð þó aldrei almenn. Á síðari hluta aldarinnar örlar einnig á afkringingu *y*, *y* og *ey*, en annars fór ekki að kveða verulega að afkringingu þessara hljóða fyrr en á ofanverðri fimmtánu öld. Fjöldi samhljóðabreytinga skýtur einnig upp kollinum: samfall *ll* + *rl* > *dl* (*allir*, *karl*) og *nn* + *rn* > *dn* (*einn*, *barn*) gerir vart við sig, einnig lokhljóðun önghljóðanna *f* og *g* á undan *l* og *n* (*efla*, *efna*; *sigla*, *rigna*) og væntanlega hefur samfara þessu orðið mállyskubundin lokhljóðun *g* á undan *ð* (*sagði*). Þá lokhljóðast hið raddaða *ð* á eftir *l*, *n* og *m* (*talði* > *taldi*, *vandí* > *vandi*, *samði* > *samdi*). Einnig lokhljóðast *f* á eftir *r* og *l* (*orf* > *orb*, *kálfar* > *kálbar*), í sumum mállyskum að minnsta kosti, og líklegt er að *ð* hafi einnig á þessum tíma verið farið að lokhljóðast sums staðar á landinu á eftir *r*, *f* og önghljóðinu *g* (*hardur* > *hardur*, *hafði* > *hafdi*, *lagði* > *lagdi*). Í framstöðu verður vart breytingarinnar *kn* > *hn* í sumum orðum (*kné* > *hné*, *knöttur* > *hnöttur*) og enn fremur á sér stað stytting langra samhljóða í bakstöðu, *rr* > *r* (*stórr* > *stór*), *ss* > *s* (*íss* > *ís*) og *nn* > *n* (*himinn* > *himin*), en einnig lenging *r* > *rr* í vissum beygingarmyndum (ef. ft. *blára* > *blárra*).

Á næstu öldum hægist mjög um. Á fimmtánu öld sjást merki um tvíhljóðun á undan *gj/gi*, þá verður vart kringingar *ve* > *vö* í sumum orðum (*kveld* > *kvöld*, *tvefaldur* > *tvöfaldur*), önghljóðið *g* fellur brott á eftir stuttu sérhljóði og á undan *j* eða *i* (*segir* > *seiir*) og önghljóðin *g* og *f* falla brott á eftir *á*, *ó* eða *ú* (*lág* > *lá*, *lágu* > *láu*, *rófu* > *róu*). Hljóðdvalarbreytingin gengur yfir á sextánu öld en hennar sjást ekki merki í stafsetningu; á sautjándu öld sést af-

kringingin *jö* > *je* (*mjöð* > *mjeg*, *fjöður* > *fjegur*, *sjö* > *sje*) og á átjándu öld verður þess vart að *hv* verði *kv* í framstöðu (*hvítur* > *kvítur*).

Í þessari löngu þulu vekur athygli kúfur á fjórtándu öld. Á þrettándu öld sjáum við merki nokkurra breytinga, einkum á kerfi sérhljóða, en á fjórtándu öld kemur fram í heimildum mikil bylgja hljóðbreytinga; eftir það er lygnari sjór. Sú spurning hlýtur því að kvikna hvað gerst hafi á fjórtándu öld. Enda þótt ekki sé ástæða til að efast um að sveiflur séu eðlilegur þáttur í þróun tungumála er vert að velta því fyrir sér hvern þátt málheimildirnar sjálfar eiga í þeim sveiflum sem við sjáum í íslenskri hljóðsögu.

#### 4. Hvað gerðist á fjórtándu öld?

Hverjar eru hugsanlegar ástæður fyrir þessari bylgju hljóðbreytinga á fjórtándu öld? Við því er uglaust ekkert einhlítt svar en tína má til nokkra möguleika til umhugsunar:

(1) Kerfislegar ástæður? Í sérhljóðakerfinu kann að hafa verið keðjuverkun þar sem ein breyting kallaði á aðra; um þetta hefur Hreinn Benediktsson (1959, 1970) fjallað rækilega. Bent hefur verið á að yfirreglur („metarules“) kunni að eiga þátt í sumum samhljóðabreytingum; þannig hefur til að mynda Kristján Árnason (1990) viljað tengja saman ýmsar þeirra lokhljóðana í samhljóðaklösum sem getið var hér að ofan. En þótt hugsanlega megi á þennan hátt tengja einhverjar þessara breytinga saman, einkum breytingar á kerfi sérhljóða, nægir það ekki út af fyrir sig sem skýring á þessum fjölda hljóðbreytinga sem fram kemur á fjórtándu öld.<sup>4</sup>

(2) Erlend áhrif? Íslendingar skrifuðu bækur til útflutnings á síðari hluta þrettándu aldar og langt fram eftir fjórtándu öld. Nokkuð ber á norskuskotinni stafsetningu („norvagismum“) í þessum handritum en þetta hafði ekki varanleg áhrif á tungumálið; um þetta hefur Stefán Karlsson (1978, 1979, 1998) fjallað manna best. Meðal norskra einkenna í stafsetningu á íslenskum hand-

<sup>4</sup> Kristján Árnason (1990) fjallar meðal annars um ríka tilhneigingu í íslensku til að mynda lokhljóð í rími atkvæðis („conspiracy for a stop in the rhyme“) og ekki vafi að ýmiss konar lokhljóðanir á fjórtándu öld eru náskyldar breytingar. Ekki er þó eðlilegt að líta á þær sem eina og sömu breytinguna er birtist í ýmiss konar umhverfi (enda gerir Kristján það ekki) því að þá væri með sömu rökum hægt að tengja saman íslenskar lokhljóðanir á fjórtándu öld og ýmsar lokhljóðanir sem urðu á frumgermönskum tíma eða fljótt eftir að frumgermanska brotnaði upp í dótturmálin, til dæmis lokhljóðun \*ð og \*g á eftir nefhljóði í frg. \**landa-* > gotn., físl., fhp., fe. *land*, \**langa-* > gotn. *laggs*, físl. *langr*, svo eitthvað sé nefnt (sjá Moulton 1954).

ritum má nefna 'gh' í stað 'g' fyrir gömmæltu önghljóðið í til dæmis 'sagha' (*saga*) (og að nokkru leyti einnig fyrir lokhljóðið), 'fu' í stað 'f' í innstöðu á undan sérhljóði í til dæmis 'hafua' (*hafa*), 'æ' í stað 'e', einkum í táknun tvíhljóðanna 'æi' og 'æy', og 'l' og 'r' í stað 'hl' og 'hr' í framstöðu orða eins og 'lutr' (*hlutr*) og 'ross' (*hross*) (Stefán Karlsson 1989:40–41). Hér er í öllum tilvikum um að ræða tísku í stafsetningu er ekki hefur átt sér neinar rætur í hljóðbreytingum í tungumálinu.<sup>5</sup>

Í sumum tilvikum er hægt að benda á sambærilegar hljóðbreytingar í nágrannamálunum, svo sem samfallið  $ll + rl > dl$  og  $nn + rn > dn$  sem verður um líkt leyti í íslensku, færeysku og vesturnorskum mállýskum (Bandle 1973:45–46). Ekki er þó einboðið að álykta að þarna sé um bein tengsl að ræða, frekar en þegar *hv*- verður *kv*- í framstöðu þegar um 1400 í færeysku en sést ekki fyrir en á átjándu öld í íslensku (Stefán Karlsson 1993:26).

Snúum okkur þá að málheimildunum sjálfum:

(3) Mikill fjöldi handrita frá fjórtándu öld? Þetta var blómaskeið íslenskrar bókagerðar á miðöldum; þá eru handrit ekki aðeins veglegust, fegurst og glæsilegust, heldur einnig gríðarlega mörg. Endurspeglar sá fjöldi málbreytinga sem við sjáum á fjórtándu öld aukinn fjöldi ritaðra heimilda? Þetta gæti skipt máli, en þó aðeins upp að vissu marki. Gildi magnsins minnkar eftir því sem blaðfjöldinn eykst; það er ekki víst að í tíu kvera handriti bæti síðari fimm kverin miklu við það sem við þegar gátum ráðið um mál skrifarans af fyrri fimm kverunum. Svarið er því ekki að finna nema að óverulegu leyti í meiri afköstum og stórhug skrifara og bókagerðarmanna á fjórtándu öld.

(4) Meiri breidd málheimilda? Þess væri helst að vænta að aukin bókagerð á fjórtándu öld sýndi aðra mynd af tungumálinu en við áður höfðum ef breiddin ykist jafnhliða magninu, ef aukin bókagerð hefði það í för með sér að fleiri tækju til við að skrifa og skrifuðu fleiri tegundir texta. Þessum þætti hefur ekki verið gefinn gaumur svo að neinu nemi en hann gæti einmitt vegið þungt. Áður en lengra verður haldið er þó rétt að huga að nokkrum atriðum er varða málbreytingar og málheimildir.

<sup>5</sup> Norsk áhrif á beygingarkerfið birtast í notkun endingar þriðju persónu í fyrstu persónu eintölu í nútíð framsöguháttar, til dæmis *hefir ek* eða *segir ek*, en ekki eru allir á einu máli um hvort þessi notkun endurspeglar breytingar á beygingarkerfi íslensku eða einungis ritmálstísku. Stefán Karlsson (1978:98) telur að þetta beygingareinkenni hafi náð einhverri fótfestu í mæltu máli úr því að það sést í handritum eftir að norsk stafsetningareinkenni eru horfin. Kjartan G. Ottósson (1992:172–79) bendir á hinn bóginn á að notkun þriðju persónu endingarinnar í fyrstu persónu birtist aðallega í fáum algengum sögnum og það meðal annars bendi sterklega til þess að þetta hafi verið ritmálstíska er ekki hafi náð til mæls máls.

## 5. Málbreytingar og málheimildir

### 5.1 Eðli málbreytinga

Þekking okkar á eðli málbreytinga er um margt ófullkomin og fjölmargt óljóst er varðar bæði uppruna breytinga og útbreiðslu.<sup>6</sup> Athygli hefur ekki hvað síst verið beint að máltökunni sjálfri því að tungumál erfist ekki í heilu lagi frá einni kynslóð til annarrar: á máltökuskeiði draga börn ályktanir af því máli sem þau heyra í kringum sig, mynda reglur og byggja þannig upp sínar málreglur eða málfræði. Sú málfræði er ekki alltaf nákvæmlega samhljóða málfræði næstu kynslóðar á undan og misræmið er þá málbreyting. Þetta rof á milli kynslóða er mikilvæg uppspretta málbreytinga, en ekki sú eina.<sup>7</sup>

Lengi hefur verið leitað svara við því hvernig málbreytingar breiðast út. Á það hefur þó verið bent að í raun sé ekki gerlegt að gera greinarmun á upphafi málbreytingar og útbreiðslu hennar (Labov 1994:310–11): mál einstaklings getur verið frábrugðið máli allra annarra málhafa án þess að um málbreytingu sé að ræða; ef þessi frávik hafa aftur á móti áhrif á mál annarra málhafa þá fyrst hefur átt sér stað málbreyting. Það er því ekki frávik eða nýjungin sjálf sem breytir málinu, heldur þau *áhrif* sem einstaklingurinn og málnýjungin hefur á mál annarra; upphaf málbreytingar og útbreiðsla hennar eru því í raun eitt og sama fyrirbærið.

Málbreyting er því öðru fremur vaxandi frávik frá viðmiði eða „normi“, hvort sem það hefur orðið til við máltöku eða af félagslegum ástæðum. Fjölmargir félagslegir þættir geta haft áhrif á málþróun. Meðal þeirra mætti nefna að ákveðin málbrigði breiðast út vegna þess að þau þykja eftirsóknarverð á einhvern hátt, hugsanlega vegna þess að þau finnast í máli þjóðfélagshóps sem nýtur mikillar virðingar í samfélaginu; þannig geta til að mynda þættir í máli valdastéttar eða menntamanna breiðst út. Í annan stað mætti nefna mismunandi málsnið: málnotkun er mismunandi eftir aðstæðum, svo sem eftir því

<sup>6</sup> Um málbreytingar og eðli þeirra hefur vitaskuld mikið verið ritað. Meðal nýlegra skrifa má nefna McMahon 1994, rannsóknir Labovs 1994 og 2001 og Lightfoot 1999. Einnig er að finna umræðu hjá Kjartani G. Ottóssyni 1992:15–36.

<sup>7</sup> Við máltöku leitast börn við að mynda eins einfaldar reglur og unnt er til að geta sjálf myndað setningar á borð við þær sem þau heyra í kringum sig (sjá um þetta hjá Chomsky 1986:51–52); ályktanir þeirra geta þá verið ólíkar þeim ályktunum sem foreldrar þeirra drógu þegar þeir voru sjálfir á máltökuskeiði. Meillet (1926:235–36) hefur fjallað um þetta og einnig Halle (1962:64–65) en Labov (1994:47, nmgr. 4) bendir á að mál barna sé aðeins ein af fleiri uppsprettum málbreytinga. Aðgengilega umfjöllun um máltöku er að finna hjá Pinker 1994:265–301.

hver viðmælandinn og viðfangsefnið er. Ákveðin málbrigði finnast aðeins í sumum málsniðum en ekki öðrum og sami einstaklingur velur þannig á milli ólíkra afbrigða í til dæmis framburði, beygingu, setningagerð eða orðaforða eftir því hvaða málsnið hann notar það sinnið.<sup>8</sup>

Rannsóknir Labovs á útbreiðslu málbreytinga í borgarsamfélagi nútímans hafa leitt í ljós að þjóðfélagshópar um miðbik tekjustigans eru í fararbroddi málbreytinga og enn fremur að konur eru alveg heilli kynslóð á undan körlum; þær eru mun fljótari að tileinka sér málbreytingar en karlarnir. Þetta er ekki síst mikilvægt vegna þess að mál kvenna er í ríkara mæli en mál karla fyrirmynd barna á máltökuskeiði (Labov 2001:500–501). Auðvitað er engin leið að vita í hve miklum mæli þessar niðurstöður eiga við í einstökum atriðum um málsamfélög fyrri alda en þær eru þó áminning um mikilvægi þess að hafa yfirsýn yfir sem flesta hópa málsamfélagsins við rannsóknir á máli — sem er einmitt miklum vandkvæðum bundið þegar fengist er við eldri málstig.

## 5.2 Takmarkanir ritaðra málheimilda

Þekking okkar á eldri málstigum byggist að langmestu leyti á rituðum heimildum, á fornum textum sem varðveist hafa. Einn stærsti vandi sögulegra málfræðinga er fölginn í túlkun þessara heimilda sem eru í eðli sínu afar ófullkomnar. Tilvist þessara heimilda er háð ýmiss konar tilviljunum. Þar ber fyrst að nefna að þeir forntextar sem við höfum endurspegla ekki nema lítið brot af máli síns samtíma og eru því ófullkomið úrtak. Í annan stað er það að nokkru leyti tilviljun hverjir þessara texta hafa varðveist fram á okkar dag þannig að varðveittir textar gefa heldur ekki fullkomna mynd af þeim textum sem ritaðir voru. Verkefni sögulegra málfræðinga er því að reyna að gera heillega mynd úr mjög brotakenndum heimildum og við rannsóknir á máli fyrri alda verður að taka tillit til að minnsta kosti tvenns konar takmarkana ritaðra málheimilda (sjá til dæmis Kjartan G. Ottósson 1988:121–27):

(1) Efnisleg takmörkun. Þeir textar sem við höfum frá fyrri öldum eru oft fremur einsleitir og einskorðast gjarna við annaðhvort hátíðleg viðhafnar-skrif eða fræðileg skrif þar sem höfundur leggur sig fram um að vanda mál sitt. Lítið hefur varðveist af einkabréfum og dagbókum frá miðöldum en

<sup>8</sup> Andersen (1973) fjallar nokkuð um þetta fyrirbæri og gerir ráð fyrir sérstökum aðlögunarreglum („adaptive rules“) í málfræðinni (en gagnrýni á þá hugmynd má finna hjá Lightfoot 1999: 215–20).

vænta má að einmitt slíkar málheimildir gefi besta mynd af daglegu máli síns tíma.

(2) Þjóðfélagsleg takmörkun. Skrifandi menn var ekki að finna á öllum stigum þjóðfélagsins fyrir á öldum og því vandfundnar ritaðar heimildir frá óbreyttu alþýðufólki. Einnig hefur það verið fátítt að konur skrifuðu. Ef við höfum einungis ritaðar málheimildir frá körlum í lærðri yfirstétt, veraldlegri eða kirkjulegri, gefur það ekki rétta mynd af máli þess tíma.

Málheimildir sem háðar eru þessum takmörkunum sýna fyrst og fremst málsnið sem er formlegt og „vandað“, ef svo má að orði komast. Þetta er hið „viðurkennda mál“ þar sem lítið er um frávik á borð við félagslegar mállýskur eða staðbundið málfar.<sup>9</sup>

### 5.3 Elstu dæmi seint á ferð?

Við rannsókn á málsögu þar sem búast má við takmörkunum af þessu tagi er þess að vænta að fyrstu merki málbreytingar í rituðum heimildum birtist ekki fyrir en málbreytingin telst vera hluti af hinu „viðurkennda máli“; það er að segja, þegar málbreytingin er hætt að brjóta í bága við viðmiðið („normið“) og orðin hluti af því. Tilhneigingin til að sporna gegn málbreytingum er gömul og hana er að finna í mörgum málsamfélögum, þó í mismiklum mæli sé (Labov 2001:6). Í flestum samfélögum þekkist það að elsta kynslóðin fagnar ýmiss konar nýjungum, ekki hvað síst í tækni og nútímaþægindum, en einnig í listum og lífsstíl. Á hinn bóginn þekkjum við ekki mörg dæmi þess að elsta kynslóðin dásami breytingar er orðið hafi á tungumálinu, hafi orð á því að unga kynslóðin tali svo miklu fegurra, betra eða frjálslegra mál en áður tíðkaðist. Þvert á móti er það ríkjandi viðhorf að breytingar á tungumálinu teljist síst til framfara, heldur séu þær jafnan til hins verra.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Landfræðilegar takmarkanir eru vitaskuld einnig alvarlegur vandi þegar kemur að fornum málheimildum: við höfum sjaldan ef nokkurn tíma jafna dreifingu málheimilda af málsvæði tiltekins tungumáls; jafnan verða fjölmörg svæði út undan (engar varðveittar málheimildir) og þar með er vitneskja okkar um staðbundnar mállýskur mjög ófullkomin. Þannig hagar til með svo mikilvægar málheimildir sem íslensk fornbréf, svo að dæmi sé tekið: fá bréf eru varðveitt frá Austurlandi og Suðurlandi og alveg fram á fimmtánda öld er mikill meirihluti fornbréfa frá Norðurlandi (Stefán Karlsson 1963:xviii–xxi, 1998:289, 1999:139).

<sup>10</sup> Það viðhorf er býsna algengt að tungumálið sé sífellt að hrörna og hafi um langan aldur færst fjær þeirri fullkomnun sem það hafði einhvern tíma í fortíðinni. Labov (2001:6, 514) nefnir þetta „The Golden Age Principle“ og skilgreinir svo: „At some time in the past, language was in a state of perfection.“

Það málsnið sem við getum kallað „viðurkennt mál“ er mjög mótað af þessu viðhorfi — sem við gætum kallað gullaldartrega — og því líður óhjákvæmilega nokkuð langur tími frá því að málbreiting tekur að breiðast út og þangað til hún hefur öðlast þann þegnrétt í málinu að geta talist „viðurkennt mál“. Mest kveður væntanlega að þessu í málsamfélögum þar sem gullaldartreginn er ríkjandi viðhorf hjá menntastéttinni en hann er einmitt hornsteinn forskriftarmálfræðinnar. Röksemdafærslan er einföld þegar gera þarf upp á milli ólíkra málbrigða: hið eldra er rétt en hið yngra ber að forðast.<sup>11</sup>

Gullaldartreginn er ekki nýtt fyrirbæri og við höfum enga ástæðu til efast um að hann hafi einnig verið ríkjandi í íslensku málsamfélagi fyrir á öldum. Hann var vissulega meginkrafturinn í málhreinsunarstefnunni og merki hans má sjá hjá lærdómsmönnum á sautjándu öld. Til að mynda ræðir Brynjólfur Sveinsson Skálholtsbiskup framburð langa sérhljóðsins *é* í bréfi til Ole Worm, dagsettu 28. júlí 1651, og segir að það skuli bera fram sem einhljóð; tvíhljóðsframburður ([ie]) sé röng venja nútíðarmanna, einkum Norðlendinga. Máli sínu til stuðnings vitnar Brynjólfur til rithátta fornra handrita og tekur dæmi um fornöfnin *mér* og *sér* (í lauslegri þýðingu):

Í öllum fornu skinnhandritunum eru slík orð ætíð táknud án þessa óréttmæta norðlenska *i*, það er ekkert annað en ósiður að rita *mier* og *sier*.<sup>12</sup>

Það kemur í sjálfu sér ekki á óvart að sjá þetta viðhorf svo glögglega hjá lærdómsmanni á sautjándu öld þegar andi fornmenntastefnunnar hafði náð til Íslands. En hve langt aftur skyldi þessi hugsun ná? Beina heimild um málfarslegan gullaldartrega er að finna mun fyrir í íslenskum heimildum: í þremur dróttkvæðum vísum frá þrettándu öld stillir ónafngreint skáld saman orðum með *á* og *æ* annars vegar og *ó* og *ø* hins vegar og verður ekki annað séð en fyrir honum vaki að skýra aðgreiningu *æ*-hljóðanna. Víurnar eru nokkuð brenglaðar þar sem þær standa í AM 242 fol (Wormsbók) og líklegt að einhvers staðar í varðveislusögunni hafi skrifari ekki fyllilega skilið þær. Þær eru prentaðar hjá Birni M. Ólsen 1884:133–34, 265–70, Finni Jónssyni 1912–15

<sup>11</sup> Það sem hér er nefnt „viðurkennt mál“ er viðmið sem orðið hefur til á löngum tíma. Kristján Árnason (væntanlegt) hefur fært að því rök að íslenskt ritmál byggist á viðmiði sem er mun eldra en ritmálið sjálft og eigi sér langa sögu í „munnlegum bókmenntum“.

<sup>12</sup> „Omnes antiquæ membranæ constanter absque spurio hoc *i* Boreali tales voces omnes scriptas referunt, nihil est aliud *mier sier* quam prava consuetudo“ (Jakob Benediktsson 1948:131, 134; leturbreytingar hér).

2A:215–17, 2B:233–34 og E.A. Kock 1946–49 2:121 og nú síðast hefur Jón Helgason (1970) skýrt þær rækilega.

- |                                                                                                                                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>1. Því veldr ár at ærir<br/>         akr búmanna spakra.<br/>         Æra verðr með árum<br/>         undan dólga fundi.<br/>         Ræða gengr at* ráða<br/>         runa systir* oflystug*.<br/>         Órar dregr at þrum<br/>         ýtum skemmða flýtir.</p>           | <p>Gott ár veldur því að akrar viturra bú-<br/>         manna spretta. Róa verður með árum<br/>         til að forðast fjandmenn. Eðlunarfús<br/>         (ræða lo.) gengur gyltan (runa systir)<br/>         áköf til galtarins (ráða). Djöfullinn<br/>         (skemmða flýtir) dregur órar (kvk.<br/>         ft.) að ærum mönnum.</p>                                                     |
| <p>2. Óli telz þat'r ólu<br/>         ósnotran mann gotnar.<br/>         Ælir vatn þar* álar<br/>         allstrangir fram hallaz.<br/>         Heitir lór* á lóru;<br/>         læringar kenningar.<br/>         Kallaz mór(r)* á Møri<br/>         en mæring ef gjöf tæriz.</p> | <p>Það er bjálfi (óli hk.) er vaskir menn<br/>         ólu óvitran mann. Vatn leggst í ála<br/>         (það ælir) þar sem allstrangir álar<br/>         renna fram. Sagt er að slóðaskapur<br/>         (lór* hk.) sé á ónytjungi (lóru); kenn-<br/>         ingar heita öðru nafni læringar. Það<br/>         heitir mór sem er á Mæri, en mæring<br/>         ef maður er sæmdur gjöf.</p> |
| <p>3. Hætta verðr á háttu*<br/>         hótting* ef bql rötti*.<br/>         Ást er nær at nóra<br/>         nú vær konan færi.<br/>         Skeind tekr æðrin* óðaz;<br/>         æðr deyr þá'r [sjó?] bræðir*.</p>                                                              | <p>Ef orðaskak með hótunum (hótting)<br/>         hefur látið illindi (bql) festa rætur<br/>         verður að hætta á hverra háttu muni<br/>         von. Nú eru fáar blíðar konur nálægar<br/>         að unna mönnum (nóra ást). Sködduð<br/>         tekur blóðað að æðast (blóðið streym-<br/>         ir úr henni); æðarfugl deyr þegar sjó<br/>         leggur.</p>                    |

Skáldið hagar máli sínu þannig að í hendingum séu aðeins *á* og *æ* (*ár* : *ærir*, *æra* : *árum*, *ræða* : *ráða* og svo framvegis) eða *ó* og *þ* (*órar* : *þrum*, *óli* : *ólu*, *lór* : *lóru* og svo framvegis) og mætti helst hugsa sér að þessi kveðskapur væri til þess ætlaður að brýna fyrir mönnum þörfina á aðgreiningu *æ* og *þ* og færa fram dæmi er sýni ólíkan uppruna þeirra. Jón Helgason (1970:208) gat sér þess til að höfundur vísanna hefði verið fæddur um 1200 og kveðið þær á efri árum. Þá hafa *æ* og *þ* verið tekin að falla saman í máli ungu kynslóðarinnar og

„fhaldskarli“ þessum hefur gramist það kæruleysi unga fólksins að halda hljóðunum ekki aðgreindum. Vísurnar eru síðan teknar upp í Fjórdðu málfræðiritgerðina í anda málræktarhefðar miðalda (*enarratio poetarum*; sjá til dæmis Sverri Tómasson 1996:9–20) með þeim ummælum að „æ þikkir hvarvetna lýta mál, nema þar sem skynsemi má fyrir gjalda, at þau orð, sem þat stendr í, dreifaz af þeim orðum sem á stendr í ...“ (Björn M. Ólsen 1884:133–34 [stafrættning samræmd hér]).<sup>13</sup>

Niðurstaðan hlýtur þá að vera sú að þess sé ekki að vænta að nýlegar málbreitingar birtist í rituðum málheimildum sem háðar eru þeim efnislegu og þjóðfélagslegu takmörkunum sem að framan voru nefndar. Þegar fyrstu merki þeirra birtast í heimildum af þessu tagi má búast við að málbreitingin hafi þegar náð mikilli útbreiðslu. Við höfum enn fremur séð heimildir um að málvarslegs gullaldartrega gætti í íslensku málsamfélagi á þrettánda og fjórtánda öld. Hinu er aftur enn ósvarað að hve miklu leyti íslenskar málheimildir á elsta skeiði eru háðar þeim takmörkunum sem hér hafa verið ræddar og hve mikil ítök „fhaldskarlar“ hafa haft í ritun þeirra.

## 6. Íslenskar málheimildir á elsta skeiði

Hyggjum þá að heimildum um íslenskt mál á elsta skeiði (sjá einkum yfirlit hjá Hreini Benediktssyni 1965:13–14, Ólafi Halldórssyni 1989:68 og Stefáni Karlssyni 1998):

Frá upphafi ritunar og fram til upphafs þrettánda aldar hafa varðveist brot úr rösklega tuttugu handritum. Þarna er mikið af prédikunum: brot úr Kirkjudagsmálum og prédikun á Mikjálsmessu í AM 237 a fol, íslenska hómilíubókin í Stokkhólmi (Sth perg 15 4to) sem er veglegt safn prédikana á 102 blöðum og fjöldi smærri prédikanabroti í AM 673 a II 2 4to, AM 686 b 4to, AM 686 c 4to og AM 696 XXIV 4to. Þá höfum við frásagnir af helgum konum og körlum: brot úr Maríu sögu, Nikulás sögu, Silvesters sögu (tvö brot), Erasmus sögu og Basilíus sögu í AM 655 II–VI 4to og Plácítusdrápu í AM 673 b 4to. Þýðingar á ýmsu fræðilegu efni, ekki síst guðfræðilegu, er að finna á þessum elstu handritum: Elucidarius er á AM 674 a 4to, Physiologus á bæði AM 673

<sup>13</sup> Samfall æ og ø hefur auðvitað ekki gengið yfir landið allt í einni svipan. Það hefur ugglaut verið mállyskubundið einhverja hríð og þótt elstu merki um samfallið sé að finna í heimildum um miðja þrettánda öld er víst að aðgreining hljóðanna hefur lifað að minnsta kosti í sumum héruðum landsins fram á fjórtánda öld (og eflaust byrjað fyrir miðja þrettánda öld). „fhaldskarlinn“ hefur því mögulega verið yngri en Jón Helgason lætur í veðri vaka.

á I 4to og AM 673 a II 1 4to; brot úr Heims ósómum og Spakmælum Prospers á AM 677 4to A og prédikanir og viðræður Gregors páfa er að finna á AM 677 4to B. Þá höfum við tímatafsfræði í Rímbeglu á GKS 1812 IV 4to. Veraldar-saga er á AM 655 VII 4to og AM 655 VIII 4to og brot úr Grágás hafa varð-veist í AM 315 d og c fol. Frá þessu tímabili eru enn fremur elstu greinar Reykjaholtsmáldaga.

Þetta er nokkurt textamagn, ekki færri en 230 blöð, og á þeim eru hendur yfir þrjátíu skrifara. En skyldi málið á þessum elstu textum vera háð þeim efnislegu og þjóðfélagslegu takmörkunum sem ræddar voru hér að framan? Ekki verður komist hjá að svara því játandi. Þetta eru skrif lærðrar yfirstéttar og drjúgur hluti er þýddur úr latínu eða að minnsta kosti ritaður að erlendri fyrir-mynd. Þekkt eru þau ummæli Jóns Helgasonar (1958:16) um málfar prédikan-anna á hómilíubókinni að óvíða flói lindir íslensks máls tærari en á þeirri gömlu bók. Því verður ekki andæft hér, en hinu er vert að velta fyrir sér hve vel mál hómilíubókarinnar endurspeglar mál íslenskrar alþýðu á áratugunum í kringum 1200. Nokkrar líkur eru á að í máli leikra áheyranda hafi mátt finna sitthvað það í hljóðafari og beygingum er ræðumanni þótti ekki boðlegt og ekki rataði á bækur fyrr en löngu síðar.<sup>14</sup>

Frá upphafi þrettándu aldar og fram á miðja þá öld er varðveitt meira af sams konar efni: brot úr prédikunum á AM 655 I 4to og AM 655 XXIII 4to, heilagra manna sögur á AM 645 4to B, brot úr Maríu sögu á AM 655 XIX 4to, tímatafsfræði á GKS 1812 III 4to og postulasögur á AM 645 4to A og B og AM 655 XII–XIII 4to. Þá höfum við einnig Jarleinabók Þorláks helga á AM 645 4to A og svo koma hér á þessu tímabili elstu varðveittu brot konunga-sagna með Ágripi á AM 325 II 4to og Elstu sögu Ólafs helga Haraldssonar á NRA 52. Frá þessum tíma er einnig bréfið AM dipl isl fasc LXV 1, skipan Sæ-mundar Ormssonar, sem er háð sömu takmörkunum sem málheimild og aðrir efnisflokkar hér.

<sup>14</sup> Ræður þær sem finnast á þessum elstu handritum hafa ugglaut verið lesnar yfir alþýðu manna en málsniðið hefur verið hátíðlegt og skort ýmis einkenni alþýðumáls. Til samanburðar má leiða hugann að ólíkum málsniðum í nútímanum: drjúgur hluti íslensku þjóðarinnar notar þágufall fremur en þolfall í frumlagssæti sagna á borð við *langa* og *vanta* en samt heyrum við slíka notkun ekki í hátíðarræðum fyrirmanna þjóðarinnar; þessi þágufallsnotkun hefur verið nefnd „þágufallssýki“ og þykir ekki til fyrirmyndar. Ekki hefur heldur borið á því að neinu marki að embættismenn í æðstu stöðum hafi verið „flámæltir“ eða „hljóðvilltir“ eins og það var líka kallað. Við sjáum ritað „gleðilegt sömar“ á póstkorti til gamals vinar eða í sendibréfi en harla ósennilegt er að þessa gæti að ráði í rituðum stólræðum presta á Austurlandi þar sem mest kvað að þessu máleinkenni.

Það er ekki fyrr en kemur fram á síðari hluta þrettánda aldar að við fáum elstu brot úr Íslendingasögum: brot úr Egils sögu á AM 162 A 0 fol og AM 162 A 7 fol og úr Laxdæla sögu á AM 162 D 2 fol; frá um 1300 fáum við svo brot úr Heiðarvíga sögu á Sth perg 18 4to I. Þá bætist hér við efnisskrána elsta biskupasagnabrotið, AM 383 I 4to með Þorláks sögu helga, og einnig brot úr lækningabók, AM 655 XXX 4to. Annars eru eldri efnisflokkar áfram ríkjandi: postulasögur og prédikun á AM 655 XIV, XVII, XXI 4to, brot úr Maríu sögu á AM 656 II 4to, postulasögur á AM 652 4to og heilagra manna sögur, við-ræður Gregors og postulasögur á AM 655 X, XV, XVI, XXII, XXVIII a 4to. Lög eru einnig fyrirferðarmikil: Grágás á AM 315 b fol, GKS 1157 fol (Konungsbók) og AM 279 a 4to B (Pingeyrabók), Grágás og Járnsíða á AM 334 fol (Staðarhólsbók) og Jónsbók á AM 134 4to. Guðrækilegt efni og lög eru þarna enn í fyrirrúmi og blaðfjöldi í þeim flokkum að minnsta kosti átjánfaldur blað-fjöldi Íslendingasagnabrotanna. Konungasagnahandritum fer nú fjölgandi: Lbs frg 82 eða Kringla, Ólafs saga helga á Sth perg 2 4to, AM 325 VII 4to, AM 325 XI 2 e 4to og AM 325 XI 2 m 4to, Sverris saga og Hákonar saga Sverris-sonar á AM 325 VIII 4 b 4to og svo Morkinskinna, GKS 1009 fol. Þá er Jóms-víkinga saga á AM 291 4to og þýðing á Alexanders sögu í AM 655 XXIX 4to og AM 519 a 4to. Frá þriðja fjórðungi þrettánda aldar er elsti hluti Pingeyra-bókar, AM 279 a 4to A (Skipti á Spákonuvarfi), og frá miðjum síðari hluta ald-arinnar er svo Konungsbók eddukvæða, GKS 2365 4to.<sup>15</sup>

Þetta eru í heild verk rétt rösklega eitt hundrað skrifara, að tali Hreins Benediktssonar (1965:14), og efnisflokkarnir benda mjög sterklega til að þarna hafi alls staðar lærðir menn og kirkjunnar þjónar haldið um penna, enda er kirkjulegt og fræðilegt efni ríkjandi. Fæst af þessu er líklegt til að endur-pegla alþýðumál þessa tíma.

Á fjórtánda öld stendur íslensk bókagerð hvað hæst, á þeim tíma eru hand-rit hvað flest og einnig var þá efnað til allra hinna stærstu skinnbóka er varð-veist hafa (sbr. Jón Helgason 1958:12; Stefán Karlsson 1998:282). Frá fjórtánda öld eru því augljóslega mun ríkulegri málheimildir en frá tólfstu og þrettánda öld

<sup>15</sup> AM 623 4to (postulasaga og heilagra manna sögur), sem áður var talið ritað um eða upp úr miðri þrettánda öld (sjá meðal annarra Hrein Benediktsson 1965:xxxvii) er nú talið frá mið-um fyrri hluta fjórtánda aldar (c1325) (sjá *ONP Registre*, bls. 457). Elsti hluti Pingeyrabókar, AM 279 a 4to A (Skipti á Spákonuvarfi) var áður talinn frá fyrstu árum þrettánda aldar (sjá til dæmis Hrein Benediktsson 1965:xviii) en nú er hann talinn yngri, eða frá þriðja fjórðungi ald-arinnar (*ONP Registre*, bls. 449–50). Heiðarvíga sögu brotið á Sth perg 18 4to I var áður talið frá síðari hluta þrettánda aldar (Hreinn Benediktsson 1965:xxvi) en nú mun það tímasett til um 1300 (*ONP Registre*, bls. 475).

í skinnblöðum talið, en mikilvægara er þó að á þeirri öld tekur efnisflokkum að fjölga. Auðvitað er kirkjulegt efni áfram ríkjandi en konungasögur eru hér líka og nú tekur að fjölga verulega handritum Íslendingasagna, hér eru líka annálar og samtíðarsögur, frá þessum tíma eru enn fremur elstu fornbréfin og — það sem kannski skiptir mestu máli: á fjórtánda öld fáum við líka elstu handrit fornaldar- og riddarasagna og elstu rímuna. Lítum á nokkur dæmi frá síðari hluta fjórtánda aldar: á AM 657 c 4to eru Mikjáls saga, Maríu saga egifsku, Eiríks saga víðförla, Guðmundar saga biskups, á AM 344 a 4to er Örvar-Odds saga; Göngu-Hrólfs sögu er að finna á AM 567 XI α 4to og Sigurðar sögu þögla á AM 596 4to. Á AM 567 XVI 4to höfum við bæði Gibbons sögu og Konráðs sögu keisarasonar og á AM 335 4to eru bæði sögur og ævintýri: Sturlaugs saga starfsama, Samsons saga fagra, Drauma-Jóns saga, Gibbons saga, Af þremur kumpánum, Af þremur þjófum í Danmörku og Af rómverska dáránun.<sup>16</sup>

Hér er um að ræða viðbót við kirkjulegt og fræðilegt efni og ekki er fjarska líklegt að kirkjan og klausturhaldarar hafi í miklum mæli látið festa á skinn ævintýri Örvar-Odds og Göngu-Hrólfs. Hitt er mun líklegra, að þegar hér er komið sögu hafi fleiri fengist við þá þrifnaðarsýslu að skrifa bækur, menn sem hvorki voru vígðir né helgað höfðu sig klausturlífi. Og það sem ekki er hvað síst mikilvægt: til texta af þessu tagi eru ekki gerðar sömu kröfur um „viðurkennt mál“ og gerðar eru til stólræðna, frásagna af helgum mönnum eða fræðilegra texta. Takmarkanir þessara nýju texta sem málheimilda eru til muna minni; hér færumst við nær hinu daglega máli.

## 7. Skrifandi bændur

### 7.1 Fleiri skrifarar en áður

Ályktanir um bókagerð á þessum fyrstu öldum ritmáls á Íslandi eru vitaskuld dregnar af vitnisburði varðveittra bóka, en ekki er víst að þær segi alla söguna. Á það var dregið hér að framan að ritaðar heimildir væru einatt mjög háðar duttlungum örlaganna; það sem fært væri í letur endurspegladi ekki nema lítið brot af tungumálinu og tilviljun réði að miklu leyti hvað af því varðveittist. Hinu er ekki að leyndu að bækur kirkjunnar hafa að öllum líkindum varðveist

<sup>16</sup> Riddarasögur sækja auðvitað efni sitt að nokkru leyti til franskra riddara- og hetjukvæða, en útbreiðsla þeirra hefur þó ekki takmarkast við lærða yfirstétt eins og megnið af þýddu fræðilegu og kirkjulegu efni; þetta sést glögglega af fjölda bæði riddarasagnahandrita og rímna er byggjast á efni riddarasagna.

betur en brúksbækur almúgamanna, eins og Ólafur Halldórsson (1989:68) hefur bent á. Skortur á varðveittum skrifum kotkarla frá tólftu og þrettándu öld er því ekki fullkomin sönnun þess að þeir hafi ekki sýslað við bókagerð á þeim tíma. Málsagan verður þó ekki byggð á öðru en varðveittum handritum og því verður ekki hjá því komist að leggja mat á þær heimildir sem fyrir hendi eru.<sup>17</sup>

Fjórtánda öldin var öld glæsibóka; Skarðsbók Jónsbókar (AM 350 fol) og Flateyjarbók (GKS 1005 fol), svo einhverjar séu nefndar, bera vitni stórum hug og miklum efnum. Verkaupar voru ekki einvörðungu innlendir efnamenn á borð við Jón Hákonarson í Víðidalstungu, heldur voru líka skrifaðar bækur til útflutnings, eins og Stefán Karlsson (1978, 1979) hefur sýnt fram á með sannfærandi hætti. Markaðssvæðið var gjörvallt Atlantsveldi Noregskonungs og skrifararnir íslensku hafa verið atvinnumenn.

Fjórtánda öldin var líka öld skrifandi stórbænda. Akrafeðgar í Blönduhlíð í Skagafirði, Brynjólfur Bjarnarson bóndi og synir hans Benedikt og Björn, skrifuðu bækur og bréf undir lok aldarinnar. Hönd Brynjólfs er að finna á tveimur bréfum árið 1378, Benedikt sonur hans hefur líklega skrifað bréf 1385, 1391 og 1394. Skriftin á þessum bréfum er æði lík skriftinni á bæði Reykjarfjarðarbók Sturlungu, AM 122 b fol, og AM 62 fol sem á er Ólafs saga Tryggvasonar. Skiptar skoðanir hafa verið um fjölda handa og handaskipti á Reykjarfjarðarbók, en Stefán Karlsson (1970:120–30) hefur leitt að því getum að hún hafi verið skrifuð af einum manni á allöngum tíma, hugsanlega Birni Brynjólfssyni á Ökrum. Meint handaskipti á Reykjarfjarðarbók endurspeglar þá nokkur þróunarstig í skrift sama manns og, eins og Stefán (1970:130) bendir á, er þá líklegri að skrifari, sem hefur haft í ýmis önnur horn að líta, hafi gert hana handa sjálfum sér eða húsbónda sínum, heldur en atvinnuskrifari hafi gert hana eftir þöntun.<sup>18</sup>

<sup>17</sup> Vitaskuld er ekki líklegt að fátækir kotbændur hafi fengist við bókagerð að neinu marki og því er hér átt við efnaða bændur þegar rætt er um skrifandi menn úr þeirri stétt. Einar Ól. Sveinsson (1944:196–97) taldi að í lok tólftu aldar hefði allur þorri höfðingja og hinna gildari bænda verið læs og skrifandi og á þrettándu öld hefði ritlist verið orðin almenn meðal leikmanna. Ýmsum hefur þótt þetta ofmælt hjá Einari en líklegt verður að teljast í ljósi mikillar bókagerðar á fjórtándu öld að þá hafi lestrarkunnátta verið orðin nokkur meðal gildra bænda og hugsanlega eitthvað verið farin að teygja sig til þeirra efnaminni (sjá Stefán Karlsson 1970:131–40 og 1998:294–95, einnig Loft Guttormsson 1989:121–26).

<sup>18</sup> Fleiri hafa fjallað um Reykjarfjarðarbók og handrit með skyldum höndum, svo sem Peter Foote (1990), Ólafur Halldórsson (1993) og Svanhildur Óskarsdóttir (2001:79–81 ásamt tilvísunum). Foote (1990:38–42) komst að þeirri niðurstöðu að tveir skrifarar hefðu staðið að ritun hennar; það breytir því ekki að hluti hennar hefur líklega verið skrifaður af sama manni á löngum tíma.

Meginþróunin virðist vera sú að á fjórtánda öld taka fleiri þjóðfélagshópar að fást við bókagerð. Gerð bóka til útflutnings hefur smám saman fjarað út á síðari hluta aldarinnar og lagst alveg af um aldamótin 1400, ef marka má varðveitt íslensk handrit í Noregi og vitnisburð „norvagisma“ í íslenskri stafsetningu, en þeir sjást vart í íslenskum handritum eftir 1400.<sup>19</sup> Um leið og dregur úr glæsileika bókanna sjáum við að efnisflokkum fjölga og breiðara úrval handrita hefur varðveist; líklegt verður að teljast að það gerist samfara því að fleiri halda á penna en áður og Akrafeðgar bera vitni vaxandi bókagerð í bændastétt á fjórtánda öld.

## 7.2 Fjölbreyttara mál en áður

Fjölbreyttari handritaforði frá fjórtánda öld gefur fjölbreyttari mynd af málinu en handrit tólftu og þrettánda aldar. Hér eru fleiri málsnið en áður og því fáum við breiðari þverskurð af málinu og fleiri málbrigði birtast. Ólíkir textar gætu því vírst misgamlir ef ekki kæmu til önnur aldursgreiningarrök en tungumálið: prestur sem skrifar hátíðlega stólræðu á „viðurkenndu“ og „vönduðu“ máli er líklegur til að skrifa fornlegri texta en lítið skólagenginn jafnaldri hans úr bændastétt er á sama tíma skrifar upp Örvar-Odds sögu handa sjálfum sér og sínu fólki, jafnvel svo að út frá málinu gætum við hæglega ályktað að áratugir greindu þessi handrit að.<sup>20</sup>

Ekki er ósennilegt að ríkulegri handritaforði fjórtánda aldar feli í sér texta frá fleiri mállýskusvæðum en áður var; aukin handritaframleiðsla skýrist auð-

<sup>19</sup> Mikil umskipti verða í íslenskri bókagerð í kringum 1400 og kann plágan mikla 1402–4 að eiga einhvern þátt í þeim. Norsk áhrif hverfa snögglega úr íslenskri stafsetningu og bókagerð fær annað yfirbragð. Stefán Karlsson hefur rannsakað þetta manna best:

Norvagismerne i islandsk ortografi forsvinder næsten som ved et trylleslag omkring 1400. Islandsk bogproduktion fortsætter på traditionel vis helt op til reformationen. Den er stor, men den elegance over håndværket som er så karakteristisk for det 14. århundredes bogproduktion er forsvundet. Nu skrev man kun til hjemmebrug og ikke længere for et helt kongerige (Stefán Karlsson 1979:13).

<sup>20</sup> Til að mynda er því fornlegra mál á AM 54 fol þar sem æfð og atvinnumannsleg hönd skrifar Ólafs sögu Tryggvasonar í tveggja dálka fólíóhandrit (Ólafur Halldórsson 2000:lxix–lxxxvi) en á AM 575 a 4to með Dínus sögu drambláta og Flóres sögu og Blankiflúr (Jónas Kristjánsson 1960:vii–xvi); enda þótt þau séu bæði tvö talin frá síðasta fjórðungi fjórtánda aldar (c1375–1400, *ONP Registre*). Þannig sjást til dæmis hvergi dæmi um stoðhljóð í 54 en þau eru nokkur í 575, í 54 er langoftast ritað ‘ua’ fyrir eldra vð en í 575 er alls staðar ritað ‘uo’ nema í smáorðinu svá; í 575 hefur langt -r styst í bakstöðu en ekki munu vera dæmi um slíkt í 54. Varasamt er þó að draga af miklar ályktanir af dæmi sem þessu þar sem óvissa ríkir um upprunaslóðir handrita og skekkjumörk við aldursgreiningu eru einhverjir áratugir.

vitað ekki einvörðungu af meiri afköstum á grónum menntasetrum heldur hafa nú fleiri sveitir en áður átt skrifandi menn. Í handritum frá fjórtánda öld er því væntanlega að finna fleiri mállýskubundin málbrigði en í eldri handritum. Þetta er mikils virði því að málbreytingar breiddust auðvitað ekki um landið allt í einni hendingu heldur hafa óhjákvæmilega verið mállýskumörk um lengri eða skemmri tíma. Þetta á eflaust sinn þátt í því að svo margar málbreytingar birtast fyrst á fjórtánda öld.

### 7.3 Áhrif forrita

Þegar kemur fram á síðari hluta fjórtánda aldar og einkum þó á fimmtánda og sextánda öld eru menn farnir að skrifa upp eftir handritum sem voru nokkuð komin til ára sinna. Það var því nokkur munur vegna miseldris á máli forrits og máli skrifarans og því hlýtur sú spurning að vakna hvaða áhrif mál forritsins hafði. Samanburður á sautjándu aldar uppskriftum og varðveittum forritum þeirra leiðir í ljós að skrifararnir eru trúir sínu eigin máli hvað varðar þær hljóðbreytingar er átt hafa sér stað (Haraldur Bernharðsson 1999, einkum bls. 123–86). Þeir hika til að mynda ekki við að rita stoðhljóð fullum fetum þótt þess sjáist engin merki í forriti, þeir rita alls staðar *vo* eða *vó* þó að í forriti sé *vá*, þeir rita *-ð* (þ.e. ‘d’) og *-g* í áherslulítilli bakstöðu þó að *-t* og *-k* sé ríkjandi í forritum. Þetta eru sem sagt allt hljóðbreytingar er gengið hafa yfir frá því að forrit var skrifað og þar til þeir skrifa sjálfir.

Öðru máli gegnir aftur um breytingar á beygingum. Þar er ýmsu fornu haldið til haga sem ekki hefur verið hluti af virku málkerfi skrifaranna. Þannig héldu sautjándu aldar skrifararnir gjarna fornri beygingu *ia*-stofna, *r*-endingu í nefnifalli *ið*-stofna, *u*-endingu í þolfalli fleirtölu *u*-stofna og gömlum fornafnamyndum, svo eitthvað sé nefnt. Þessar breytingar eru líka annars eðlis, þetta eru áhrifsbreytingar, þær virðast lengur að breiðast út en hljóðbreytingar.

Við höfum ekki rökstudda ástæðu til að ætla að vinnubrögð skrifara fyrr á öldum hafi í neinum grundvallaratriðum verið frábrugðin vinnubrögðum starfsbræðra þeirra á sautjándu öld, að minnsta kosti ekki þeirra er ekki fyrra mál sitt vísvitandi, eins og fyrir kemur á síðari hluta þeirrar aldar, eða beita fíllólógískri nákvæmni við uppskriftir eins og Jón Erlendsson í Villingaholti reyndi fyrstur manna, að því er virðist. Þegar handrit frá fjórtánda og fimmtánda öld eru höfð til vitnis um hljóðbreytingar á þeim tíma er því ekki við umtalsverðri skekkju að búast vegna gamals forrits. Öðru máli kann þó að gegna um beygingarkerfið.

#### 7.4 *Betri málheimildir en áður*

Þegar öllu er saman haldið verður ekki annað séð en handrit frá fjórtánda öld séu betri málheimildir en handrit frá tólftu og þrettánda öld. Við sáum að handrit frá tólftu og þrettánda öld báru þess öll merki að vera skrif lærðrar og kirkjulegrar yfirstéttar, skrif þar sem krafist var „viðurkennds máls“. Þessi handrit eru því öðru fremur heimild um hið „viðurkennda mál“ og ekki er ólíklegt að þar hafi gætt áhrifa „íhaldskarla“ sem töluðu um málbreytingar með þvílíku orðbragði sem prestur myndi viðhafa um syndina, svo notuð séu orð Jóns Helgasonar (1970:206). Í fjórtánda aldar handritum hafa þær takmarkanir sem ræddar voru mun minna vægi: fleiri eru þá teknir að skrifa og textagerðirnar eru fleiri, hlutfall „viðurkennds máls“ þar sem vísitandi er sneitt fram hjá ýmsum málbrigðum minnkar og við fáum jafnframt innsýn í alþýðumál og því raunsannari mynd af málinu en við höfum áður fengið.

Spurningin er þá þessi: Getur það átt einhvern þátt í þeim fjölda málbreytinga sem koma fram í fjórtánda aldar málheimildum? Það sem gerist þegar fleiri taka að skrifa er væntanlega að viðmiðið („normið“) eða kröfurnar til hins „viðurkennda máls“ breytast og minnka — ritað mál er ekki í sama mæli og áður listgrein hinna fáu — og þessar hljóðbreytingar, sem við þessa fjölgun skrifandi manna verða hluti af viðmiðinu, taka að birtast í rituðum málheimildum. Með því er ekki sagt að allar þessar breytingar hafi átt sér stað á fjórtánda öld; það eina sem við getum í raun fullyrt — því að það er það sem við sjáum beinlínis — er að þessar hljóðbreytingar koma upp á yfirborðið á fjórtánda öld, við vitum ekki hve lengi þeim hefur verið haldið niðri vegna þess að þessi frávik voru ótæk að dómi þeirra er áður réðu mestu meðal skrifandi manna. Að þessu leyti verður ekki betur séð en málheimildir fjórtánda aldar séu „betri“ en málheimildir tólftu og þrettánda aldar; auðvitað hvergi fullkomnar, en betri vegna þess að við því má búast að minna sé skilið út undan.

#### 8. Lokaorð

Meginatriðin í þessum vangaveltum má þá draga saman:

(1) Við mat á rituðum málheimildum verður að gera ráð fyrir að minnsta kosti tvenns konar takmörkunum: (i) vegna takmarkaðs efnis heimildanna og (ii) vegna takmarkaðs þjóðfélagshóps sem þær eru fulltrúar fyrir.

(2) Þar sem málheimildir eru háðar þessum takmörkunum þannig að þær eru fyrst og fremst viðhafnarskrif lærðrar yfirstéttar má búast við að í þeim sé

mjög rækilega fylgt „viðurkenndu máli“ þar sem vísvitandi er sneitt fram hjá ýmsum málbrigðum.

(3) Á fjórtánu öld verður vart heldur fleiri hljóðbreytinga en á öldunum á undan. Hér er auðvitað ekki um það að ræða í öllum tilvikum að breytingarnar gangi allar yfir á fjórtánu öld, heldur finnast fyrstu merki þeirra á fjórtánu öld.

(4) Á fjórtánu öld eru málheimildir ríkulegri en áður í að minnsta kosti þrennu tilliti: (i) handrit eru fleiri, (ii) textategundir eru fleiri og (iii) skrifarar eru fleiri.

(5) Á fjórtánu öld eru málheimildir því betri en áður vegna þessa; áður nefndar takmarkanir eru minni. Fjórtánu aldar málheimildir endurspegla því betur daglegt mál en málheimildir frá tólftu og þrettánu öld.

(6) Þetta kann að eiga þátt í því að við sjáum svo margar hljóðbreytingar á fjórtánu öld. Um leið og handritaframleiðsla eykst, fleiri taka að skrifa og efnið verður fjölbreytilegra fáum við heimildir um fleiri málsnið en áður og mál fleira fólks; og jafnframt meiri breidd málheimilda er ekki óeðlilegt að ýmis máleinkenni taki að skjóta upp kollinum er ekki höfðu áður komist á skinn. Ekki er þó þar með sagt að allar þessar hljóðbreytingar hafi átt sér stað á þeirri öld; það eina sem við getum fullyrt er að þá koma þær upp á yfirborðið í málheimildunum — þær kunna að vera gamlar fréttir.

#### RITASKRÁ

- Andersen, Henning. 1973. Abductive and Deductive Change. *Language* 49:755–93.
- Arngrímur Jónsson. 1985. *Crymogæa*. Þættir úr sögu Íslands. Jakob Benediktsson þýddi og samdi inngang og skýringar. Sögufélag, Reykjavík.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblíu*. Orthographie und Laute, Formen. Bibliotheca Arnarnagana 17. Ejnar Munksgaard, Copenhagen.
- Bandle, Oskar. 1973. *Die Gliederung des Nordgermanischen*. Beiträge zur nordischen Philologie 1. Helbing & Lichtenhahn, Basel.
- Björn Magnússon Ólsen (útg.). 1884. *Den tredje og fjerde grammatiske afhandling i Snorres Edda*. Tilligemed de grammatiske afhandlingers prolog og to andre tillæg. Samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur (STUAGNL) 12, København.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr forn málinu*. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar. Reykjavík [Rit um íslenska málfræði 2. Endurprentun Málvísindastofnunar Háskóla Íslands, Reykjavík, 1987.]
- Chomsky, Noam. 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. Praeger, Westport, Connecticut.
- Einar Ól. Sveinsson. 1944. Lestrarkunnátta Íslendinga í fornöld. *Skírnir* 118:173–97.

- Finnur Jónsson (útg.). 1912–16. *Den norsk-islandske skjaldedigtning* 1–2. København.
- Footo, Peter. 1990. *A Saga of St Peter the Apostle*. Perg. 4:o nr 19 in The Royal Library, Stockholm. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 19. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Frosti F. Jóhannsson (ritstj.). 1989. *Íslensk þjóðmenning* 6. Munnmenntir og bókmenning. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík.
- Halle, Morris. 1962. Phonology in Generative Grammar. *Word* 18:54–72.
- Haraldur Bernharðsson. 1999. *Málblöndun í sautjándu aldar uppskriftum íslenskra miðaldadahandrita*. Málfræðirannsóknir 11. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Helgi Guðmundsson. 1977. Um ytri aðstæður íslenzkrar málpróunar. [Einar G. Pétursson og Jónas Kristjánsson (ritstj.):] *Sjöftu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977*. Fyrri hluti, bls. 314–25. Rit 12. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Hreinn Benediktsson. 1959. The Vowel System of Icelandic: A Survey of Its History. *Word* 15:282–312.
- Hreinn Benediktsson. 1962. Íslensk språk. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 7:486–493. Bókaverzlun Ísafoldar, Reykjavík.
- Hreinn Benediktsson. 1965. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslenzk handrit – Icelandic Manuscripts, series in folio 2. The Manuscript Institute of Iceland, Reykjavík.
- Hreinn Benediktsson. 1970. Aspects of Historical Phonology. Hreinn Benediktsson (ritstj.): *The Nordic Languages and Modern Linguistics* [1]:87–142. Proceedings of the International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Iceland, July 6–11, 1969. Vísindafélag Íslendinga, Reykjavík.
- Hreinn Benediktsson (útg.). 1972. *The First Grammatical Treatise*. University of Iceland Publications in Linguistics 1. Institute of Nordic Linguistics, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson (útg.). 1948. *Ole Worm's Correspondence with Icelanders*. Bibliotheca Arnarnagæana 7. Ejnar Munksgaard, Copenhagen.
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Safn Fræðafjellsins um Ísland og Íslendinga 7. Hið íslenska fræðafjellag, Kaupmannahöfn. [Rit um íslenska málfræði 4. Endurprentun Málvísindastofnunar Háskóla Íslands, Reykjavík, 1999.]
- Jón Helgason. 1958. *Handritaspjall*. Mál og menning, Reykjavík.
- Jón Helgason. 1970. Þriðji íhaldskarl. *Fróðskaparrit – Annales Societatis Scientiarum Færoensis* 18:206–226.
- Jónas Kristjánsson (útg.). 1960. *Dínus saga drambláta Riddarasögur* 1. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Kjartan G. Ottósson. 1988. Den isländska språkhistoriens primärkällor och deras användning eller Är historisk lingvistik möjlig utan filologi? Jan Svensson (ritstj.): *Nordistiken som vetenskap*. Artiklar om ämnets historia, teorier och metoder, bls. 120–55. Studentlitteratur, Lund.
- Kjartan G. Ottósson. 1992. *The Icelandic middle voice*. The morphological and phonological development. Department of Scandinavian Languages, Lund University, Lund.
- Kock, Ernst A. (útg.). 1946–49. *Den norsk-isländska skaldediktningen* 1–2. C.W.K. Gleerups förlag, Lund.

- Kristján Árnason. 1990. Conflicting Teleologies: Drift and Normalization in the History of Icelandic Phonology. Henning Andersen og Konrad Koerner (ritstj.): *Historical Linguistics 1987*. Papers from the 8th International Conference on Historical Linguistics, bls. 21–36. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam/Philadelphia.
- Kristján Árnason. (Væntanlegt.) Upptök íslensks ritmáls. [Væntanlegt í *Íslensku máli*.]
- Labov, William. 1994. *Principles of Linguistic Change 1: Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- Labov, William. 2001. *Principles of Linguistic Change 2: Social Factors*. Blackwell, Oxford.
- Lightfoot, David. 1999. *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Blackwell, Oxford.
- Loftur Guttormsson. 1989. Læsi. Frosti F. Jóhannesson (ritstj.): 117–44.
- Meillet, A. 1926. *Linguistique historique et linguistique générale*. Deuxième édition. La société de linguistique de Paris, Paris.
- McMahon, April M.S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Moulton, William G. 1954. The Stops and Spirants of Early Germanic. *Language* 30: 1–42.
- ONP Registre: *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Registre. 1989. Den arnamagnæanske kommission, København.
- Ólafur Halldórsson. 1989. Skrifaðar bækur. Frosti F. Jóhannesson (ritstj.): 55–89.
- Ólafur Halldórsson. 1993. *The Saga of King Olaf Tryggvason*. AM 62 fol. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 20. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Ólafur Halldórsson. 2000. *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. Tredje bind. Editiones Arnamagnæanæ A3. C.A. Reitzels Forlag, København.
- Pinker, Steven. 1994. *The Language Instinct*. Harper Collins, New York.
- Stefán Karlsson. 1963. *Íslandske originaldiplomer indtil 1450*. Text. Editiones Arnamagnæanæ A7. Munksgaard, København.
- Stefán Karlsson. 1970. Ritun Reykjarfjarðarbókar. *Excursus: Bókagerð bænda. Opuscula* 4: 120–140. Bibliotheca Arnamagnæana 30. Munksgaard, København. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000: 310–29.]
- Stefán Karlsson. 1978. Om norvagismer i íslandske håndskrifter. *Maal og Minne* 1978: 87–101. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000: 173–87.]
- Stefán Karlsson. 1979. Íslandsk bogeksport til Norge i middelalderen. *Maal og Minne* 1979: 1–17. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000: 188–204.]
- Stefán Karlsson. 1982. Uppruni og ferill Helgastaðabókar. *Helgastaðabók – Nikulás saga*. Perg. 4to nr. 16, Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi, bls. 42–89. Íslensk miðaldahandrit – Manuscripta Islandica medii aevi 2. Lögberg og Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 1989. Tungan. Frosti F. Jóhannesson (ritstj.): 1–54. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000: 19–74.]
- Stefán Karlsson. 1993. Samanburður á færeysku og íslensku máli. Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.): *Frændafundur*. Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20.–21. ágúst 1992, bls. 20–31. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 1998. Íslensk bókagerð á miðöldum. Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson (ritstj.): *Íslenska sögugjöfin* 28.–31. maí 1997. Ráðstefnurit

- I, bls. 281–95. Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, Reykjavík. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000:225–41.]
- Stefán Karlsson. 1999. The Localisation and Dating of Medieval Icelandic Manuscripts. *Saga-Book* 25:138–58.
- Stefán Karlsson. 2000. *Stafrókar*. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998. Ritstjóri: Guðvarður Már Gunnlaugsson. Rit 49. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 2002. The Development of Latin Script II: in Iceland. Oskar Bandle (main editor), Kurt Braunmüller, Ernst Håkon Jahr, Allan Karker, Hans-Peter Naumann & Ulf Teleman (ritstj.): *The Nordic Languages*. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages I, bls 832–40. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Svanhildur Óskarsdóttir. 2001. The Book of Judith. A Medieval Icelandic Translation. *Gripla* 11:79–124.
- Sverrir Tómasson. 1996. Nýsköpun eða endurtekning? Íslensk skáldmennt og Snorra Edda fram til 1609. Sverrir Tómasson (ritstj.): *Guðamjöður og arnarleir*. Safn ritgerða um eddulist, bls. 1–64. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

## SUMMARY

This paper discusses the evidence provided by sources for the historical development of the Icelandic language. Section 2 briefly outlines four principal categories of linguistic sources available to the modern investigator. Of these, the orthography of medieval manuscripts is the most abundant and most accessible. Section 3 offers a brief overview of the phonological development of Icelandic from the twelfth century down to the eighteenth century, as witnessed by the orthography. It becomes apparent that in the fourteenth century there is a clear increase in the appearance of new sound changes. This, of course, calls for an explanation. What happened in the fourteenth century? Four possibilities are entertained in section 4, and it is suggested that the answer may be found partly within the sources themselves: the preserved texts and their varying ability to reflect the language at the time of their writing.

For the purpose of linguistic inquiry, the written documents handed down to us from medieval times come with limitations of at least two kinds, as discussed in section 5. On the one hand, there is a textual limitation in that a vast majority of the material committed to writing in this early period is of a highly formal nature, such as sermons, laws, or other learned texts. On the other hand there is a social limitation, since writing was largely confined to men (only very rarely women, it seems) of higher education. Language change typically appears as a deviation from a standard, and thus it tends to meet some resistance in the more formal kinds of writing. Consequently, linguistic sources with these limitations are not likely to reveal language change until long after it has begun, perhaps not until the change has itself become part of the standard language. A verse included in the so-called Fourth Grammatical Treatise shows that the concept of language standard or language preservation was known in Iceland in the thirteenth and fourteenth centuries.

Turning to the sources themselves, in section 6, we see that the manuscripts pre-

served from the earliest period of writing in Iceland, in the twelfth and thirteenth centuries, are predominantly learned writings. Most of these texts are of clerical provenance, such as homilies, lives of saints or lives of the apostles, but there is also legal and historical material. The fourteenth century, by contrast, brought not only a flourishing manuscript production, where the sheer number of preserved manuscript pages rises significantly from previous centuries, but also a clear change in the composition of the corpus of texts. From this period there are, in addition to the earlier categories, a growing number of manuscripts containing the sagas of Icelanders, contemporary sagas, as well the *fornaldarsögur* and sagas of chivalry—texts that are not likely to require as strict adherence to the language standard as the more formal types of literature that earlier dominated the corpus.

This suggests that the linguistic sources from the fourteenth century are not affected to the same degree by the aforementioned limitations as those from the twelfth and thirteenth centuries. This new freedom contributes to the increase in the appearance of new sound changes in the fourteenth century sources: a larger corpus representing a greater number of scribes and a broader selection of texts is likely to reflect the language of the time more accurately. The reduced importance of the formal language allows for the emergence of language features that earlier would have been filtered out.

*Haraldur Bernharðsson*  
*Hugvísindastofnun Háskóla Íslands*  
*Nýja-Garði við Sæmundargötu*  
*101 Reykjavík*  
*haraldr@hi.is*